

О. Г. Межов,

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, м. Луцьк

ФУНКЦІЙНЕ НАВАНТАЖЕННЯ ВОКАТИВІВ У ПОЕТИЧНИХ ТВОРАХ ВАСИЛЯ СТУСА

У статті здійснено системне дослідження вокативів сучасної української літературної мови на матеріалі художніх творів В. Стуса. Описано їхні семантичні, морфологічні та формально-синтаксичні варіанти, лексичне наповнення в семантично неелементарних простих реченнях. Визначено специфіку ускладнення адресатної семантики суб'єктивними значеннями. Встановлено структурно-семантичні особливості і функційне навантаження різноманітних вокативів в поезії В. Стуса.

Ключові слова: вокатив, синтаксема, адресат, суб'єкт, предикат, неелементарне просте речення, відмінок.

В статье проведено системное исследование вокативов современного украинского литературного языка на материале художественных текстов В. Стуса. Описаны их семантические, морфологические и формально-синтаксические варианты, лексическое наполнение в семантически неэлементарных простых предложениях. Определена специфика осложнения адресатной семантики субъективными значениями. Установлены структурно-семантические особенности и функциональная нагрузка различных вокативов в поэзии В. Стуса.

Ключевые слова: вокатив, синтаксема, адресат, субъект, предикат, неэлементарное простое предложение, падеж.

In the article system research of vocative of modern literary Ukrainian on material of artistic texts of V. Stusa is conducted. Their semantic, morphological and formal-syntactic variants, lexical filling in semantic unelementary simple sentences are described. The specific of complication of addressee semantics is definite by the subject meaning. Structural-semantic features and functional loading of vocative in poetic works of V. Stusa are explored.

Key words: vocative, syntaxeme, addressee, subject, predicate, non-elementary simple sentence, case.

Серед різноманітних явищ мови вокативи (у синтаксичній традиції – звертання) характеризуються не тільки різноманітністю своєї структури, специфікою лексичної семантики та морфологічного вираження, а й надзвичайно широким стилістичним використанням. Вокативи є специфікою української мови, формують значну кількість ускладнених простих структур, тому без усебічного їх дослідження не можна глибоко пізнати природу речення як основної синтаксичної одиниці, а без цього неможлива побудова викінченої граматичної теорії.

Чимало мовознавців, зокрема Є. К. Тимченко, О. О. Потебня, І. К. Кучеренко, І. Р. Вихованець, П. С. Дудик, І. І. Слинко, М. У. Каранська, Л. О. Кадомцева, М. В. Мірченко, М. Я. Плющ, М. С. Скаб та ін. досліджували звертання з граматичного погляду. Менш вивченими є питання, що стосуються аналізу вокатива як стилістичної категорії. В українському мовознавстві особливості вживання звертань у різних стилях мовлення описали В. С. Ващенко, І. Г. Чередниченко, П. С. Дудик, А. П. Коваль, О. Д. Пономарів, С. Я. Єрмоленко та ін., однак функційне навантаження вокативів у поетичних творах Василя Стуса, не було предметом спеціального вивчення. Дискусійними залишаються проблеми семантико-стилістичних та експресивних функцій вокативів, їх лексичного наповнення, морфологічного оформлення та синтаксичної деривації.

Мета пропонованого дослідження полягає у комплексному аналізі вокативів сучасної української літературної мови з урахуванням їхніх семантико-синтаксичних, формально-граматичних та стилістичних особливостей функціонування в поетичних творах Василя Стуса, де ці одиниці широко представлені в різноманітних лексико-граматичних варіантах. Заявлена мета зумовлює необхідність розв'язання таких **завдань**: 1) схарактеризувати семантико-синтаксичні функції вокативів, їхнє лексичного наповнення; 2) встановити особливості деривації вокативних синтаксем; 3) проаналізувати засоби морфологічного вираження, формально-синтаксичні та комунікативні позиції вокативних синтаксем у реченнєвій структурі; 4) з'ясувати експресивні функції вокативів у поетичних творах В. Стуса.

Основною для вокатива української мови є адресатно-суб'єктна семантика, зумовлена дієслівними предикатами наказового способу (імперативами) і сформована в результаті об'єднання двох елементарних із семантико-синтаксичного погляду простих речень в ускладнене просте. Суб'єктом і предикатом першої конструкції виступають відповідно мовець і його вольова дія на об'єкт, тобто співрозмовника, адресата мовлення, а суб'єктом і предикатом другої конструкції – співрозмовник і його потенційна дія (з можливим об'єктом, адресатом, знаряддям дії тощо залежно від потенціалу семантико-синтаксичної валентності предиката). Наприклад, у семантико-синтаксичній структурі речення *Синку, озовись* [9, с. 137] виділяємо такі компоненти: *Мати* (суб'єкт дії, мовець) + *попрохала* (дія суб'єкта-мовця) + *сина* (адресат дії, співрозмовник) + *син* (суб'єкт потенційної дії, співрозмовник) + *озветься* (потенційна і бажана дія мовця дія співрозмовника). Специфікою вокатива (кличного відмінка) при предикаті в імперативній формі є те, що він виступає конденсатом згорнутого речення і, приєднуючись до базового речення, вихідну адресатну семантику доповнює семантикою потенційного суб'єкта дії. Функція адресата – потенційного суб'єкта дії формується з елементарних відмінкових значень, одне з яких (суб'єктне) модифікується у значення потенційного суб'єкта. Кличний відмінок стосується передусім адресата-співрозмовника, якого суб'єкт-мовець спонукає до виконання дії, в якій адресат дії стає потенційним суб'єктом.

Отже, у формі кличного відмінка конденсовано виражено складну структуру: мовець і його інтенцію, спонукання до дії (суб'єкт і предикат) і співрозмовника (адресата вихідної моделі) та потенційну його дію з можливими валентними партнерами, напр.: *О земле втрачена, явися бодай у зболеному сні, і лазурово простелися, і душу порятує мені* [9, с. 125]. На відмінкову адресатно-суб'єктну семантику кличного нашарову-

ється невідмінкове емотивне значення. Для адресатно-суб'єктного вокатива характерне обмежене лексичне наповнення, що звичайно охоплює назви осіб, напр.: *...мовляв, козаче, наберись терпіння, не нарікай на долю ненаситу і пий біду, неначе оковиту* [9, с. 248]; *Колеса глухо стукотять, мов хвиля об паром, стрічай, товаришу Хароне, з лихом і з добром* [9, с. 337]; – *Громадяни, дотримуйтесь тиші, вимагають чотири щити навколо високої вежі* [9, с. 67]; *Подолай себе, грішнику, Правила вихователі, Шмагаючи йому спину канчуками* [9, с. 264]. Поширення на інші назви зумовлене явищами персоніфікації, а отже, побудоване на основі типового лексичного наповнення кличного відмінка, напр.: *Вхопився обома руками За хвилю: хвиленько, неси Мене поволеньки, неси На гострий прибережний камінь* [9, с. 359]; *Моє старе пальто, скажи про все* [9, с. 253]; *На всерозхресті люті і жаху, на всепрозрінні смертного скрику дай, Україно, гордого шляху, дай, Україно, гордого лику!* [9, с. 149]. Вокатив є наслідком злиття в ньому функцій двох вихідних іменникових синтаксем – адресатної та суб'єктної. Кличний з дієсловами наказового способу наділений семантико-синтаксичними ознаками субстанційності (ускладненої), пасивності – потенційної активності, фінальної спрямованості – вихідної потенційної спрямованості, супровідної емотивності і формально-синтаксичною ознакою центральності [1, с. 138].

Адресатно-суб'єктна семантико-синтаксична функція вокатива корелює з його первинною формально-синтаксичною функцією підмета, напр.: *Дозволь мені, мій вечоровий світе, упасти зерном в рідній стороні* [9, с. 358]; *Він опорятунок, я ж білоусто мовлю: порятуй, мій Господи* [9, с. 227]. У двоскладних конструкціях кличний поєднується предикативним зв'язком (його формою – взаємозалежна координація) із присудком. Поєднання кличного відмінка у функції підмета і форм наказового способу дієслова у функції присудка становить особливий різновид координації. «У спонукальних реченнях, – зауважує І. Р. Вихованець, – у кличного відмінка наявні ті самі ознаки (двобічний зв'язок із присудком, наявність типових для предикативного зв'язку елементів форми координації), що й у називного відмінка» [3, с. 218]. Зазначимо, що кличний відмінок традиційно розглядають як синтаксично ізольований від речення компонент [10, с. 225], якому властива функція адресата мовлення. У дослідженнях вітчизняних лінгвістів кличний усе частіше кваліфікують як відмінок з основною для нього підметовою функцією [1, с. 140; 5, с. 142 – 156]. Услід за І. Р. Вихованцем ми розглядаємо підметовий кличний лише при імперативах [2, с. 188].

Кличний відмінок як виразник семантико-синтаксичної функції адресата – потенційного суб'єкта дії функціонує і в односкладних реченнях, які українські граматики називають по-різному: вокативними односкладними [3, с. 100], кличними комунікатами [8, с. 295 – 296], звертаннями-реченнями, еквівалентами речень [4, с. 259 – 271]. Напр.: *Господи! Світ не святиться – побожеволіли ми* [9, с. 162]; *О світе світе світе мій!* [9, с. 457]; *О мить блаженства – і людей і псів!* [9, с. 58]. Складна вокативна синтаксема виступає конденсатом суб'єктно-предикатно-адресатної структури, характеризується певною синтаксичною автономністю і найбільшою мірою з-поміж усіх відмінків супроводжується інтонацією, а з формально-граматичного погляду являє собою головний член односкладного вокативного речення.

Поряд з первинними функціями кличного (семантико-синтаксичною функцією адресата вольової дії – потенційного суб'єкта дії і формально-синтаксичною функцією підмета) І. Р. Вихованець виділяє ще такі його різновиди у вторинних функціях залежно від різних типів конструкцій: семантично складний кличний акцентованого адресата і відповідно нейтралізованого суб'єкта; кличний ідентифікуючий полісемантичний, що дублює відповідну семантико-синтаксичну функцію граматично пов'язаного з ним займенникового іменника другої особи [1, с. 140-143]. У реченнях *Мій Боже, білий світ – це біле божевілля – не варт твого зусилля, то й бідкатися встид* [9, с. 193]; – *Благодійнику наші, кому хочеться тікати з раю* [9, с. 349] кличний вказує тільки на те, кому адресоване висловлення, виступаючи компонентом із семантично знебарвленою супровідною функцією потенційного суб'єкта дії. У семантико-синтаксичному плані тут вокатив виконує функцію акцентування й називання адресата як такого, до якого звертається мовець і який не «діє», тобто відповідно нейтралізованого суб'єкта дії.

У конструкціях *Як добре те, що смерті не боюсь я І не питаю, чи тяжкий мій хрест, Що перед вами, судді, не клонюся В передчутті недовідомих верств* [9, с. 97]; *Ти, краю мій, мене впізнаєш?* [9, с. 127]; *Безборонно любити заказано край, а зазнав би ти, світе великий, добра* [9, с. 421] кличний семантично дублює займенникові іменники другої особи й виконує тотожну їм семантико-синтаксичну функцію. Дослідники синтаксису української і російської мов часто не розчленовують кличний відмінок (або звертання в російській мові, у якій звичайно не виділяють кличний відмінок) на ряд різновидів або вважають один з його різновидів репрезентантом усієї грамеми [5, с. 142 – 156], напівпідметовим [7, с. 3 – 11] або подвійним: напівпідметовим і напівзвертанням [6, с. 30].

Зі стилістичного погляду виділяють стилістично-нейтральні і стилістично-забарвлені звертання, проте чіткого розмежування їх не існує. Нейтральні звертання – це імена людей, прізвиська, характеристики статі, віку, національності, професії тощо. Залежно від мовної ситуації нейтральні звертання можуть набувати стилістично-забарвлених відтінків. Більшість звертань вирізняються підкресленою емоційністю, образністю. Вони призначені давати оцінку предметові, яка створюється за рахунок лексичного значення звертального слова і відповідної інтонації. Аналіз вокативів у поетичних творах Василя Стуса дає підстави стверджувати про їхню виразну стилістичну роль. Вокативи вносять у речення певний стилістичний елемент, рису, ознаку, функційне забарвлення, частково чи суттєво змінюючи всю реченнєву тональність, мовленнєву орієнтацію вислову. Звертання до інших може бути зумовлене певним розумово-почуттєвим стимулом, найрізноманітнішою емоційною збудженістю людини.

У текстах поезії В. Стуса функціонують вокативи, які не лише привертають увагу того, до кого звертається автор, але й характеризують особу (предмет). Серед звертань поезії нерідко фіксуємо ті, які виражають певне

суб'єктивне ставлення мовця: чітко простежуємо поділ на звертання, які характеризують позитивно, та звертання з негативною характеристикою. Варто відзначити, що вокативи, які носять позитивний характер, у кількісному вираженні значно домінують. Як правило, у позитивній оцінці передаються почуття любові, ніжності, поваги, доброзичливості, співчуття, симпатії мовця до адресата, напр: **Народе мій, до тебе я ще верну, і в смерті обернуся до життя своїм стражденним і незлим обличчям, як син, тобі доземно поклонюся і чесно гляну в чесні твої вічі, і чесними сльозами обіллюсь** [9, с. 125]; **Крізь сотні сумнівів я йду до тебе, добро і правдо віку** [9, с. 354]; **О мої кохані розлучні лада, як вас світ гнітить об вас оберптий** [9, с. 264]; **Що тебе клясти, моя недоле? Не клену. Не кляв. Не проклену** [9, с. 436].

Відповідно у негативній характеристиці зосереджено вияв таких почуттів, як недоброзичливість, зневажливість, презирливість. Вираження негативного суб'єктивного ставлення мовця до адресата фіксуємо у таких конструкціях: **Вік би не бачити й не чути про тебе, скрипко чорна, а вірші йдуть, і йдуть, і йдуть, неначе кров із горла** [9, с. 275]; **Невже ти народився, чоловіче, щоб заирати в келію мою?** [9, с. 194]; **Здрастуй, Бідо моя чорна, здрастуй, страсна моя путь! Ось ти, жало мук!** [9, с. 359]; **Чи це не ти, душе моя схолола? Тоді так само сліпни і німій!** [9, с. 164]; **Отаке ти, людське горе, отака ти, чорна хлань, Демократіє покори і свободо німувань** [9, с. 654]; **Неприхищений, а чуєш, чуєш протяг у душі!** [9, с. 482]; **Кого ж ти, демон зла, кленеш, кленеш, кленеш і проклинаєш?** [9, с. 178]. Негативний відтінок посилюють епітети на зразок *чорна, страсна* та ін.

Вокатив відіграє важливу роль для передачі емоцій мовця. Зокрема, в поезії В. Стуса зафіксовано досить широкий спектр емоцій, які передаються за допомогою звертань. Наприклад, сум та журба виявляються зазвичай у звертаннях до членів родини або до тварин: **Шепочуть спрагли губи: синочку, сину мій, за віщо тебе губить Господь усеблагий?** [9, с. 472]; **Довкола темнів полохка. Літають кажани, як кулі. Нестерпом студиться щока. Де ви, крилаті? Гулі-гулі! Як вам – нестерпно – без небес? Аж очі підвели, послулі** [9, с. 356]. У вираженні емоцій жалю важливим є фактор сім'ї, точніше кажучи, міцних сімейних зв'язків, напр.: **Кохана сестро, дякую!** [9, с. 159]; **Спи, маленький сину, спи, сину мій маленький, коли хоч** [9, с. 243]; **Кохана, будь щаслива!** [9, с. 537]. Чимало звертань виражають емоції захоплення, радості та симпатії: **Ярій, душе. Ярій, а не ридай. У білій стужі сонце України. А ти шукай – червону тіль каліни на чорних водах – тіль її шукай, де жменька нас** [9, с. 548]; **І я почую найрадісніше і найздивованіше «таточку!», щасливий крик дитинчати** [9, с. 135]. Емоції, що передають презирство, мовець зазвичай спрямовує до адресатів, які не належать до родинного кола: **Деся бродить землячок-дантес. О шанталавий, недорікий, а чи поцілиш ти мене?** [9, с. 354]. Відповідного стилістичного ефекту поет іноді досягає через уживання субстантивованих прикметників та дієприкметників. Серед звертань, зафіксованих у поезії, емоційне забарвлення також створюється або посилюється за рахунок суфіксального способу словотворення (*синку, синочку, татусю, таточку, хвиленько*).

Повторення звертань, яке є своєрідним відступом від усталеного їх вживання – перевірений прийом посилення синтаксичної і стилістичної виразності тексту. Цей прийом допомагає привернути увагу, робить наголос саме на звертанні. Повторюване звертання чітко виражає емоції мовця. Оскільки звертальна інтонація, особливо виразна у повторюваних звертаннях, буває неоднаковою – від радісно-схвильованої до трагічної: **Синочку, сину мій!** [9, с. 472]; **Благословляю твою сваволу, дорого долі, дорого болю!** [9, с. 263]; ... **дай, Україно, гордого шляху, дай, Україно, гордого лику!** [9, с. 174]; **Спи, маленький сину, спи, сину мій маленький** [9, с. 432]. Іноді як підсилювальний елемент у звертаннях трапляється частка «о»: **О світе світе світе мій...** [9, с. 253]; **О земле втрачена, явися** [9, с. 443]. Інтимність, сердечність у значенні звертань підсилюється за рахунок присвійних займенників (*народе мій, мій Боже, сину мій, бідо моя чорна, страсна моя путь, душе моя схолола, моя недоле, моя надіє* та ін.). Нульове вираження вокативів при імперативах (нерідко повторюваних) посилює спонукальну модальність речення, динамічність і категоричність висловлення, пор.: **Терпи, терпи – терпець тебе шліфує, статить твій дух – тож і терпи, терпи** [9, с. 258].

Для емоційної та експресивної насиченості звертань велику роль відіграє інтонація та контекст. Певною мірою інтонаційне оформлення звертань залежить від його місця в реченні. Найбільш властивою для звертань є позиція в середині речення. Таке місце в реченні інтонаційно звертання наближає до вставної, тобто характеризується пониженням голосу і пришвидшенням темпу мови. На початку речення звертання зазвичай підсилюється інтонаційним виокремленням. Для звертань, які стоять в кінці речення також властивим є інтонаційне виокремлення, однак темп мовлення характеризується сповільненням, пор.: **І не бештати, пане-брате, а триматися на землі!** [9, с. 63]; **Господи, гніву пречистого благаю – не май за зле** [9, с. 156]; **Крізь сотні сумнівів я йду до тебе, добро і правдо віку** [9, с. 435].

Особливим синтаксичним, інтонаційним і стилістичним різновидом звертань є наведені вище вокативні речення (звертання-речення), які функціонують у поетичному мовленні В. Стуса як окремі комунікативні конструкції без членів (члена) речення або як особливі слова-речення. Звертанням-реченням не продовжується, не розгортається речення будь-якої будови. Це окремі й самодостатні комунікативні конструкції з особливою спілкувальною функцією – загалом звертальною, але з певною особливою почуттєвістю, емоційністю.

Аналіз семантико-стилістичних ознак вокативів показав, що домінуючою є адресатно-суб'єктна функція. З усіх аналізованих різновидів найбільш яскравим репрезентований кличний в імперативних конструкціях, виражаючи спонукування до дії, привертання уваги адресата мовлення до предмета мовленнєвої діяльності. Також вокатив дуже часто характеризує особу, до якої звертаються, виражає певне суб'єктивне ставлення та емоції мовця. Одночасно одне звертання може виконувати декілька функцій, взаємопов'язаних між собою. У поезії зафіксовані як стилістично-нейтральні, так і емоційно-забарвлені вокативи. Серед емоційно-забарвлених суттєво переважають позитивно марковані. Притаманна для звертань яскрава образність досягається за рахунок їх лексичного наповнення та контексту; способів творення слів; використання прикладкових конструкцій; по-

вторення звертань; використання часток і вигуків; вживання займенників у ролі звертань та займенників, які супроводжують звертання; інтонаційного оформлення; поєднанням поширених та непоширених звертань в одному реченні. Вияв звертань і вокативних речень у поезії В. Стуса, крім поодиноких випадків, стилістично дуже вагомий, почуттєвий, емоційний.

Подальші наукові розвідки передбачають ґрунтовне вивчення актуального членування висловлень з вокативами у поетичних творах В. Стуса, що дасть змогу здійснити вичерпний функційний аналіз цих синтаксичних одиниць.

Література:

1. Вихованець І. Р. Система відмінків української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1987. – 232 с.
2. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1992. – 222 с.
3. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
4. Дудик П. С. Синтаксис сучасного українського розмовного мовлення : Просте речення, еквіваленти речення / П. С. Дудик. – К. : Наук. думка, 1973. – 284 с.
5. Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія: в 2 ч. / І. К. Кучеренко. – К. : Вид-во Київ, ун-ту, 1961–1964. – Ч. 2. – 1964. – 159 с.
6. Ключов Г. Н. О разработке проблематики обращения / Г. Н. Ключов // Русский язык. – Минск : Изд-во Белор. ун-та, 1981. – С. 5-36.
7. Слинко І. І. Другорядні чи поширюючі члени речення? / І. І. Слинко // Мовознавство. – 1990. – № 2. – С. 3-11.
8. Слинко І. І. Синтаксис сучасної української мови : проблемні питання : / І. І. Слинко, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська. – К. : Вища шк., 1994. – 670 с.
9. Стус В. Вибрані твори / Василь Стус. – К. : СМОЛОСКИП, 2012. – 872 с.
10. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / [за заг. ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наук. думка, 1972. – 515 с.